

The Influence of Literature on Culture through the Framework of the Four Causes

Hamed Rashad ¹

1. Faculty Member, Department of Literature, Research Center for Culture and Social Studies, Research Institute for Islamic Culture and Thought (IICT), Tehran, Iran. Email: hamedrashad@gmail.com

Article Info	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received: 23 June 2025 Revised: 7 September 2025 Accepted: 20 October 2025 Published Online: 23 August 2026 Keywords: Cultural Engineering, Cultural Studies, Philosophy of Culture, Philosophy of Literature, Relationship between Literature and Culture Citation: Rashad, H. (2025). The Influence of Literature on Culture through the Framework of the Four Causes <i>Jame'eh Pazhouhi (Quarterly Journal of Community Studies)</i>. 1 (3): 147-174	Introduction: Carelessness in defining "culture" and its confusion with similar concepts is a common error in cultural studies, which has also impacted the analysis of the relationship between literature and culture. This research is conducted to establish a correct perspective through conceptual precision and to determine the logical relationship between these two categories to properly explain how literature influences culture. Objective: The main question of the research is whether culture is affected by literature and how this influence can be examined within the framework of the "Four Causes" (efficient, final, material, and formal) of an object's existence. Methodology: This study is conducted using a rational and philosophical approach. The primary tool for the research is conceptual analysis and the determination of the logical relationship based on the "Four Relations" (Nesab-e Arba'eh) in logic. Findings: The findings show that the logical relationship between culture and literature is "Contrast" (Tabayon). Literature directly and deeply influences the "existential" causes of culture (providing identity to the human community and depicting the desired life-world) and its "essential" causes (changing insights, character, actions, and the modification of the cultural structure and geometry). Conclusion: The final conclusion indicates an "interactive and elevating" relationship between the two; although literature draws from cultural elements, it acts as a factor for the growth, strengthening, and transformation of that culture. This research is applicable in the fields of "Indigenous Literary Theory" and "Cultural Engineering".

 [10.22034/soer.2025.728786](https://doi.org/10.22034/soer.2025.728786)

Publisher: Research Institute for
Islamic Culture and Thought

Copyright © 2025 The Author(s).

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0). All rights are reserved by the Author(s). Use, distribution, and reproduction are permitted provided the original author(s) and source are credited.

Extended Abstract

1. Introduction

In the field of cultural studies, a frequent conceptual error involves the casual conflation of "culture" with its various components or related phenomena, such as lifestyles, subcultures, or "cultural tools". This ambiguity extends significantly to the discourse surrounding the relationship between literature and culture. While some scholars categorize literature as a mere subset of culture, others view culture as a product of literature, or perceive them as synonymous expressions of one another. This study posits that such terminological negligence can be rectified through rigorous conceptual clarification and the determination of a precise logical relationship between the two.

The primary objective of this research is to investigate how literature influences culture by utilizing the philosophical framework of the Four Causes (Aristotelian/Islamic causality). In an era where "cultural engineering" and the production of indigenous literary theories are paramount, understanding the exact mechanism by which literary products shape the "geometry" of a society's culture is essential. The article argues that while every culture nurtures its own specific literature, this literary output—having been nourished by cultural elements—ultimately acts as a transformative force that strengthens, stabilizes, or alters the parent culture.

2. Research Methodology

This research adopts a rational and philosophical methodology to explore the intersection of the "philosophy of culture" and the "philosophy of literature". The study first establishes "base definitions" for both culture and literature as understood in the modern era, distinguishing them from their pre-modern, traditional connotations.

The methodological core involves two steps:

- **Logical Analysis:** Applying the "Four Relations" (Nesab-e Arba'eh) from formal logic—equality, contrast, absolute generality, and partial generality—to determine the categorical standing of literature versus culture.
- **Causal Framework:** Utilizing the Four Causes (Efficient, Final, Material, and Formal) as an analytical lens. The study treats culture as a "mediated effect" (Ma'lul) and examines how literature interacts with the four existential and essential causes that bring culture into being and define its structure.

3. Research Findings

The research identifies that under modern definitions, the logical relationship between culture and literature is one of "Contrast" (Tabayon). This means that while they are deeply interactive, they are distinct categories; literature is a "cultural product" or "culture-generator" rather than a constituent part of culture itself. The influence of literature on culture is manifested through its impact on the Four Causes:

- **The Efficient Cause (Human Community):** Culture is born within the collective life of humans. Literature serves as the "identity-giving" backbone of this community. By preserving language and historical heritage (e.g., the Shahnameh for Iranians), literature fosters social cohesion, making the human community "more collective" and thus more capable of sustaining its culture.
- **The Final Cause (The Desired Life-World):** The ultimate goal of culture is to achieve a desired social existence. Literature influences this by depicting utopias or "ideal cities," providing a tangible vision of social goals. Historical examples, such as Uncle Tom's Cabin, demonstrate how literary works can trigger massive social shifts that redefine cultural norms regarding identity and justice.
- **The Material Cause (Insights, Character, Tendencies, and Actions):** The "matter" of culture consists of internalized beliefs (Binish), character traits (Manish), inclinations (Gerayish), and behaviors (Konish). Literature acts as a medium that promotes, critiques, or institutionalizes these four elements. It can even function as a "form of thought" or "soul of knowledge," as seen in Persian mystical literature (Adab-e Erfani), which deepened the ontological insights of the society more effectively than formal academic texts.
- **The Formal Cause (Cultural Structure/Geometry):** This refers to the "interwoven and organized" nature of cultural elements. Literature influences the "geometry of culture" by shifting the weight of its components. For instance, "leftist literature" historically shifted cultural structures from being "insight-oriented" to "action-oriented" by emphasizing emotional and immediate social mobilization over contemplative deliberation.

4. Conclusion

The study concludes that the relationship between literature and culture is

"interactive and elevating". While literature is "culture-born" (Farhang-zad), it possesses the unique capacity to transcend its origins and become a "culture-shaper" (Farhang-pardaz).

The intersection of "Insight, Tendency, Character, and Action" serves as the most critical point of contact between literary themes and cultural matter. Ultimately, literature is not merely a reflection of internal culture but a vital tool for its external construction and refinement. The practical implications of these findings are significant for cultural engineering and the development of indigenous literary theories, as they provide a philosophical roadmap for how literary production can be strategically directed to foster cultural growth or reform. This research underscores that a society's literary strength is directly proportional to the resilience and depth of its cultural identity.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

تأثیر ادبیات بر فرهنگ از رهگذر بررسی امکان تأثیرگذاری بر علل اربعه آن

حامد رشاد^۱

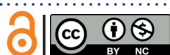
۱. عضو هیئت علمی گروه ادبیات، پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران.
Email: hamedrashad@gmail.com

مشخصات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مقدمه: سهل‌انگاری در تعریف «فرهنگ» و خلط آن با مفاهیم مشابه، از رایج‌ترین اشتباهات در حوزه فرهنگ‌پژوهی است که دامن‌گیر بررسی نسبت میان ادبیات و فرهنگ نیز شده است. ضرورت این پژوهش در اتخاذ رأی صائب از طریق تدقیق مفهومی و تعیین نسبت منطقی میان این دو مقوله نهفته است تا چگونگی اثرگذاری ادبیات بر فرهنگ به درستی تبیین شود.
تاریخ دریافت: ۲ تیر ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۶ شهریور ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۲۸ مهر ۱۴۰۴ انتشار آنلاین: ۱ شهریور ۱۴۰۵	هدف: پرسش اصلی تحقیق این است که آیا فرهنگ از ادبیات متأثر است و این تأثیرگذاری چگونه در چارچوب علل اربعه وجود شیء (علل فاعلی، غایی، مادی و صوری) قابل بررسی است؟
واژگان کلیدی: فرهنگ‌پژوهی، فلسفه ادبیات، فلسفه فرهنگ، مطالعات فرهنگی، نسبت ادبیات و فرهنگ استناد: رشاد، حامد (۱۴۰۴). تأثیر ادبیات بر فرهنگ از رهگذر بررسی امکان تأثیرگذاری بر علل اربعه آن. جامعه‌پژوهی ، ۱(۳)، ۱۷۴-۱۴۷.	روش‌شناسی: این پژوهش با روش مطالعه عقلی و فلسفی انجام شده است. ابزار اصلی تحقیق، تحلیل مفهومی و تعیین نسبت منطقی میان ادبیات و فرهنگ بر پایه «نسب اربعه» در منطق است.
	یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که نسبت منطقی میان فرهنگ و ادبیات «تباین» است. ادبیات بر علل «وجودی» فرهنگ (هویت‌بخشی به مجتمع انسانی و ترسیم زیست‌جهان مطلوب) و علل «ماهوی» آن (تغییر در بینش، منش، کنش و اصلاح سازه و هندسه فرهنگی) تأثیر مستقیم و عمیق می‌گذارد.
	نتیجه‌گیری: نتیجه‌گیری نهایی حاکی از آن است که رابطه‌ای تعاملی و تعالی‌گرایانه بین این دو برقرار است؛ ادبیات اگرچه از عناصر فرهنگ تغذیه می‌کند، اما خود عامل بالندگی، تقویت و تغییر آن فرهنگ می‌شود. این پژوهش در حوزه‌های «نظریه ادبی بومی» و «مهندسی فرهنگی» کاربرد علمی و عملی دارد.

doi: 10.22034/socr.2025.728786

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

طرح مسئله

سهل‌انگاری و یکسان‌پنداری فرهنگ با جزء فرهنگ‌ها از قبیل «فرهنگ‌واره‌ها» یا شبه‌فرهنگ‌ها چون سبک زندگی، «پاره‌فرهنگ‌ها» یا اجزای تشکیل‌دهنده فرهنگ، مانند آداب، عادات و عرف، «فرافرهنگ‌ها» همچون دین و حیانی، «بن‌فرهنگ‌ها» یا آبشخورهای فرهنگ، مانند خرد و فطرت، «فرهنگ‌پردازها» یا عوامل فرهنگ‌ساز و جهت‌بخش فرهنگ، مانند دانش، قدرت، قانون، فناوری، «فرهنگ‌افزارها» مانند معماری در سخت‌افزارها و هنر در نرم‌افزارها، «فرهنگ‌پدیده‌ها»، «فرهنگ‌زادها» و «فرهنگ‌نمودها» یا مجالی بروز فرهنگ از قبیل ادبیات، از جمله شایع‌ترین اشتباهات در بین اصحاب فرهنگ‌پژوهی است. این تساهل در بررسی نسبت «فرهنگ» و «ادبیات» هم رخ می‌دهد. برخی ادبیات را جزو فرهنگ دانسته و برخی دیگر - بالعکس - فرهنگ را جزو ادبیات پنداشته‌اند و بعضی این دو را نمود یکدیگر یا منشأ زایش دیگری تصور کرده‌اند. آنچه مسلم است این بحث اولاً و بالذات - آن زمان که نسبت دو مقوله در نگاهی فرانگر عقلانی^۱ مورد توجه قرار می‌گیرد - بحثی فلسفی است؛ چه آنکه سخن از نسبت هر علم یا مقوله با مقولات غیر آن، در عداد فلسفه مضاف آن جای می‌گیرد (رشاد، ۱۳۸۹)، هرچند برای تحکیم مدعیات خود نیازمند شواهد تاریخی و اجتماعی باشد. تدقیق تعریف و تعیین نسبت منطقی بین این دو مقوله می‌تواند راه‌گزینی از این اشتباه شایع باشد.

«انسان»، «فرهنگ» و «ادبیات» سه هست پیوسته به هم‌اند. آن سان که گفته‌اند، فرهنگ بدون انسان بی‌معناست و انسان بدون فرهنگ ناممکن. نیز می‌توان گفت ادبیات بدون انسان بی‌معناست و انسان بدون ادبیات ناممکن است. ادبیات و فرهنگ هر دو انسان‌پای‌اند و همزاد دیرینه انسان.

۱. منظور از مطالعه فرانگر عقلانی، نگاهی مشرفانه و از بیرون به موضوع است که روش آن عقلانی است و مسائل آن احکام کلی؛ بر خلاف علم که نگاه درونی دارد و روش آن تجربی است. در زبان عرب معادل «فوق عقلانیه» را برای آن برگزیده‌اند.

اگر محققان علوم انسانی در تعریف موجزی از انسان گفته‌اند «انسان حیوانی است با فرهنگ» (روح‌الامینی، ۱۳۶۸، ص ۱۴۳)، همین اختصاص در خصوص نطق - قوه شکل‌دهنده ادبیات - هم آمده که «انسان حیوان ناطق است» (خسروشاهی، ۱۳۸۷، ص ۱۶۴).

اما چه مناسباتی بین این دو برقرار است؟ این پرسش ساحات مختلفی دارد که یکی از آنها این است: «فرهنگ به عنوان یک مقوله اثرپذیر از مقولات دیگر، آیا اساساً از ادبیات متأثر است؟» مسئله این نوشتار پاسخ به این پرسش از رهگذر بررسی تأثیر بر علل اربعه وجود شیء است. قابل ذکر است سخن گفتن از مناسبات این دو مقوله انسان‌پی و جامعه‌زاد، از مسائل حوزه معرفتی مهم «فلسفه فرهنگ» و «فلسفه ادبیات» است و از نتایج آن می‌تواند غنابخشی به مطالعات مقدماتی تولید «نظریه ادبی» بومی و ارائه ایده‌هایی برای حوزه «مهندسی فرهنگی» باشد. شایان تأکید است درباره مسئله این مقاله، از زوایه دید مطروحه، نوشتار مبسوط و مستقلی به فارسی منتشر نشده است؛ از این رو سخن از پیشینه مشخص برای آن، چندان مقدور نیست.

نسبت منطقی ادبیات و فرهنگ از حیث نسب اربعه

به عنوان مقدمه لازم برای ورود به بحث، تعیین نسبت بین دو مقوله «فرهنگ» و «ادبیات» اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد. «فرهنگ» و «ادب» یا «ادبیات» مانند بسیاری از واژه‌ها و مفاهیم، برخوردار از تطورات تاریخی‌اند که بررسی دقیق این تطورات معنایی، موضوع تحقیقات مستقل و مفصلی است؛ اما در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت این دو مفهوم در دوران پیشامدرن، معنایی کاملاً متفاوت از معنای استنباط‌شده از آنها در دوران معاصر داشته‌اند. در زبان فارسی و ساحت معرفتی ایران‌زمین، در ادوار گذشته، قرابت معنایی زیادی بین این دو لفظ وجود داشته و بعضاً این شباهت معنایی به

«این‌همانی» میان آن دو نزدیک می‌شده است (برای مطالعه بیشتر، ر.ک: رشاد، ۱۳۹۹). اما مطمئن نظر این نوشتار، «ادبیات» و «فرهنگ» در معنای قابل فهم و رایج در عصر حاضر است؛ چنانچه بنای بحث را بر این مبنا استوار کنیم، لازم است ابتدا تعریف خود از این دو مقوله را معین کنیم و سپس به بررسی نسبت این دو در قالب نسب اربعه (تساوی، تباین، عموم و خصوص من وجه، عموم و خصوص مطلق) بپردازیم.

درباره مفهوم نوی «فرهنگ»

۱. اطلاعات «فرهنگ» در زبان فارسی امروز

یکی از راه‌های شناخت مفهوم، بررسی اطلاعات آن است. واژه «فرهنگ» در زبان فارسی امروز اطلاعات مختلفی دارد که بعضاً با معانی کهن آن متفاوت است:

یک. ادب، شعور و جمعی از کمالات اخلاقی که عموماً سبب تشخیص فرد است، آن زمان که گفته می‌شود: انسان با فرهنگ.

این اطلاق ریشه در یکی از معانی کهن فرهنگ دارد و مشخصاً واجد وجه ارزشی است. این اطلاق بیرون از منظور ما از فرهنگ در این بررسی است. دو. کتاب مرجع، گسترده‌نگاشته مشتمل بر مداخل متعدد، آن زمان که گفته می‌شود: فرهنگ لغات، فرهنگ دهخدا.

این اطلاق اگرچه در ضمن خود به ویژگی‌ها یا جوهری چون میراث‌گانی و سنت‌مندی اشاره دارد و بی‌ارتباط با تلقی شایع‌تر فرهنگ نیست، بیرون از منظور ما از فرهنگ در این بررسی است.

سه. زیست جهان جمعی افراد یک مجموعه انسانی، آن زمان که گفته می‌شود: فرهنگ غربی، فرهنگ ایرانیان، فرهنگ قرآنی. این اطلاق با صرف نظر از آنکه مقید به زمان و زمینی معین باشد و از امر محقق سخن بگوید یا نظر به امر مطلوب داشته باشد، مفهومی نوپدید است و به عنوان

شایع‌ترین اطلاق فرهنگ در عصر ما، موضع بحث در علوم معاصر و مدرن جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و مطالعات فرهنگی است. این معنا از فرهنگ مختار و مورد نظر ما در این بررسی است.

۲. مفهوم امروزی «فرهنگ»

مفهوم «فرهنگ» در معنای امروزی آن در زبان فارسی، مقتبس از مفهوم واژه غربی «Culture» و تحولات فکری غرب مدرن است؛ به تعبیر دیگر اگرچه لفظ «فرهنگ» - با ضبط‌های مختلف - واژه‌ای کهن در زبان فارسی است؛ اما مفهوم محمول بر آن، نو و نتیجه درآمیختگی یک سده اخیر با فکر و فرهنگ غربی است و به شکل نمایانی وامدار آن است؛ لذا شناخت آن تا حدی به شناخت برابرنهاد غربی‌اش گره خورده است.

البته باید اشاره کرد مفهوم «فرهنگ» در زبان فارسی پیچیدگی معادل آن در برخی زبان‌های دیگر را ندارد؛ به آن میزان که برخی چون ریموند ویلیامز با نگاهی به تطورات معنایی این مفهوم در مغرب‌زمین، آن را جزو دو سه کلمه بسیار پیچیده زبان انگلیسی می‌دانند (پهلوان، ۱۳۷۸، ص ۱۷).

به طور خلاصه باید گفت مهم‌ترین تغییر در مفهوم فرهنگ از گذشته تا امروز، پسِ عمومیت یافتن روش اثباتی در شناخت و بررسی انسان و جامعه در قرن نوزدهم رخ داد که به پدیدآمدن «جامعه‌شناسی» (Sociology) و «مردم‌شناسی» (Anthropology) به عنوان رشته‌هایی علمی انجامید (کوش، ۱۳۸۱، ص ۲۵-۲۳). در این تلقی جدید، «فرهنگ» از «فرهنگ مطلوب» - مطابق با تعریفی پیشینی - فاصله گرفت و به کشف «فرهنگ موجود» - با تعریفی پسینی - نزدیک شد (کوش، ۱۳۸۱، ص ۲۶)؛ بار معنایی مثبت و ارزشی خود را از دست داد و به مثابه امر عینی و تاریخی، فاقد امکان داوری و ارزش‌گذاری تلقی شد و این یکی از بزرگ‌ترین تغییرات معنایی فرهنگ - از وضعیت کهن به وضعیت امروزی آن - در غرب و متعاقباً در فارسی است.

تعاریف مختلفی برای فرهنگ در معنای مدرن ارائه شده است و اگرچه هر یک واجد ظرایف و تمایزهای مفهومی «جزئی» است و بر وجهی از این مفهوم تأکید می‌کند؛ اما تقریباً تلقی «کلی» از فرهنگ، مورد توافق اجمالی است که همان حدود مفهومی مذکور در تعریف نوی تایلور است یا بر پایه آن بر ساخته شده است: «فرهنگ کلیت درهم‌تافته‌ای است شامل دانش، دین، هنر، قانون، اخلاقیات، آداب و رسوم و هر گونه توانایی و عادتی که آدمی همچون هموندی از جامعه به دست می‌آورد» (آشوری، ۱۳۸۰، ص ۱۱۲-۱۱۳). مفاهیم برگرفته از تعاریف مهم دیگر - که مجال طرح یک‌یک آن در این نوشتار نیست - عموماً تنها در جهت توسعه یا تضییق این مفهوم کلی عمل می‌کنند، بی‌آنکه کلیت آن را مخدوش کنند یا در مخالفت با آن قرار گیرند؛ مثلاً برخی از جمله مردم‌شناسان، با توسعه معنایی فرهنگ، مصنوعات را هم جزو فرهنگ تلقی می‌کنند؛ از این رو بخشی از تمدن جزو فرهنگ به حساب می‌آید یا بعضی، از جمله روان‌شناسان، بر خلاف نظر عمومی که به پیوستگی ذاتی بین «فرهنگ» و «اجتماع» معتقد است و فرهنگ را امری ذاتاً اجتماعی می‌داند، باب فرهنگ شخصی را باز می‌کنند و آن را در سطح امری شخصی می‌نگرند و می‌کاوند؛ برخی نظریه‌پردازان فرهنگ، این مقوله را مختص انسان و وجه تمایز انسان و دیگر جانوران نمی‌دانند؛ لذا از فرهنگ حیوانات و ... سخن می‌گویند؛ جمعی دیگر کلیتی منسجم و هماهنگ برای فرهنگ قائل نیستند و راه را به سمت مفاهیمی چون خرده فرهنگ‌ها متمایل می‌کنند و ...

با این اوصاف ذکر طبقه‌بندی شش‌گانه ارائه‌شده توسط کروبیر (Alfred L. Kroeber) و کلاکهن (Kluckhohn Clyde) در «فرهنگ: بازبینی انتقادی مفاهیم و تعریف‌ها» در باب تعاریف یا تلقی‌های امروزی فرهنگ راهگشاست (به نقل از: روح‌الامینی، ۱۳۸۰، ص ۶۳):

الف) تعریف‌های تشریحی؛ تعاریفی گسترده‌اند و فرهنگ را همچون یک

کلیت جامع در نظر می‌گیرند و بر عناصر تشکیل دهنده آن تأکید دارند. این تعاریف‌ها به شکل بیشتری تحت تأثیر تلقی تایلور می‌باشند.^۱

(ب) تعاریف‌های تاریخی؛ تعاریفی‌اند با تکیه بر میراث اجتماعی یا سنت‌ها (Tradition) که از طریق نسل‌ها انتقال می‌یابد.^۲
(پ) تعاریف‌های هنجاری؛ تعاریفی‌اند با تمرکز بر وجه قاعده یا راه و روش بودن فرهنگ.^۳

(ت) تعاریف‌های روان‌شناختی (Psychological)؛ تعاریفی‌اند که بر فرهنگ همچون وسیله‌ای برای سازگاری و حل مسائل تأکید می‌کنند. این تعریف بیشتر بر تأثیر فردی فرهنگ نظر دارد.^۴

(ث) تعاریف‌های ساختی (Structural)؛ تعاریفی‌اند متوجه وجه الگوسازی، نظام‌پردازی یا سازمان فرهنگ.^۵
(ج) تعاریف‌های تکوینی (Genetics)؛ تعاریفی‌اند که بر فرهنگ به عنوان

۱. تعریف هرسکویتس نمونه‌ای از این دسته است: «فرهنگ اساساً بنایی است مبین تمامی باورها، رفتارها، واکنش‌ها، ارزش‌ها و مقاصدی که شیوه زندگی هر ملت را مشخص می‌کند و بالاخره عبارت است از هر آنچه یک ملت دارد، از آنچه که می‌کند و هر آنچه که می‌اندیشد». وی اضافه می‌کند که یک فرهنگ آن قسمت از محیط است که به دست انسان ساخته شده و تأثیر پذیرفته است. فرهنگ ماورا پدیده‌های غریزی است که فرد از گروه‌های انسانی یا به وسیله رفتار آگاهانه آموخته یا توسط تکنیک‌ها و شیوه‌های گوناگون، نهادهای اجتماعی، باورها و اشکال مختلف تماس و غیره به طور ناآگاهانه تحت تأثیر قرار گرفته است (آشوری، ۱۳۸۰، ص ۵۱).

۲. تعریف رالف لیتون از این دسته است: «... وراثت اجتماعی فرهنگ نامیده می‌شود. فرهنگ به معنای عام، کل میراث اجتماعی بشر است و به معنای خاص رگه‌ای ویژه از میراث اجتماعی - یعنی فرهنگ یک قوم یا ملت» (روح‌الامینی، ۱۳۸۰، ص ۶۳).

۳. تعریف کلاکهن در این طبقه جای می‌گیرد: «یک فرهنگ اشارتی است به راه و روش مشخص یک گروه از مردم و یا طرح کامل زندگی آنان». تعریف‌هایی که تکیه بر آرمان‌ها و ارزش‌ها دارند نیز در این گروه جای می‌گیرند (روح‌الامینی، ۱۳۸۰، ص ۶۴).

۴. پیدینگتون تعریفی از این نوع عرضه کرده است: «فرهنگ یک قوم را می‌توان مجموعی از ساز و برگ مادی و فکری تعریف کرد که آن قوم با آنها نیازهای اجتماعی و زیستی سازگار می‌گرداند». برخی دیگر از همین دسته تعاریف بر «آموختگی» فرهنگ تأکید دارند. تعریف ویسلر از این دسته است که «پدیده فرهنگی شامل همه کرد و کارهای بشری است که از راه آموزش به دست آمده است». برخی تعاریف روان‌شناختی با تکیه بر مفهوم عادت می‌باشند. مورداک می‌گوید: «... فرهنگ یعنی الگوهای سنتی کردار که بخش عمده‌ای از عادات‌های جافاده‌ای را که فرد با آنها به هر موقعیت اجتماعی گام می‌نهد، تشکیل می‌دهد» (روح‌الامینی، ۱۳۸۰، ص ۶۴).

۵. کلاکهن و کلی می‌گویند: «فرهنگ سیستمی است از طرح‌های آشکار و ناآشکار برای زندگی که از تاریخ سرچشمه می‌گیرد و همه یا اعضای معینی از یک گروه در آن مشارکت دارند» (روح‌الامینی، ۱۳۸۰، ص ۶۴).

یک فرآورده یا ساخته تأکید می‌کنند.^۱ گروهی دیگر از همین دسته بر نموده‌ها و نمادها (Symbols) تکیه ویژه دارند.^۲

تعریف مبنا از «فرهنگ»

تعریف پذیرفته‌شده ما از «فرهنگ» در این بررسی «طیف گسترده و سازوارشده‌ای از بینش‌ها، منش‌ها، کشش‌ها و کنش‌های انسان‌پی جامعه‌زاد هنجاروش‌دیرزی و معنابخش و جهت‌دهنده ذهن و زندگی آدمی که چونان طبیعت ثانوی و هویت جمعی طیفی از انسان‌ها در بازه زمانی و بستر زمینی معینی صورت بسته باشد» (رشاد، ۱۳۸۹) است. انتخاب این تعریف به جهت جامعیت، دقت و ابتنای آن بر نظرگاه فلسفه اسلامی است.

درباره مفهوم نوی «ادبیات»

۱. شکل‌گیری «مفهوم» و «واژه» نوی «ادبیات»

ادب در معنای وسیعی که امروز درک شده و تحت لوای واژه «ادبیات» بیان می‌شود، در زبان فارسی تا یک سده پیش هیچ‌گاه مورد توجه نبوده و کاربرد نداشته است. این نگاه جدید به مقوله ادب یا ادبیات، محصول رویکرد متفاوت، بی‌پیشینه و به تعبیر آکادمیک شرق‌شناسان به مقوله ادب – در معنای کهن آن – است. در بررسی پیشینه موضوع درمی‌یابیم گذشته از اشارات پراکنده در آثار مختلف، نخستین بار گلدتسیهر (Goldziher Ignac) است که این تلقی نو را به صورت مقاله‌ای مختصر منتشر می‌کند و سپس نالینو (Nallino Alfonso Carlo) در تاریخ ادبیات به شکل مفصل‌تری به آن می‌پردازد (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۲۹۶) و البته این

۱. سوروگین می‌گوید: «فرهنگ در گسترده‌ترین معنای کلمه، مجموع چیزهایی است که با کرد و کار آگاهانه یا ناآگاهانه دو تن یا بیشتر که با یکدیگر سروکار دارند و رفتار یکدیگر را مشروط می‌کنند، آفریده یا دگرگون می‌شود» (آشوری، ۱۳۸۰، ص ۶۷).

۲. به باور وایت: «فرهنگ سازمانی از پدیده‌هاست شامل اشیای مادی، کردارهای بدنی، تصورات و عواطف که متشکل است یا متکی است بر کاربرد نمادها» (اسمیت، ۱۳۸۷، ص ۱۶-۱۵).

رویکرد با آثار مرجع پژوهشگرانی چون ادوارد براون (Granville Edward Browne) که تأثیر قابل توجهی بر مطالعات نو ادبی زبان فارسی گذاشته است، بسط و تثبیت می‌یابد؛ رویکردی تاریخ‌نگر و بیشتر تکنیکال به میراث حکمی ادبی ایران زمین. از این رو اگرچه «ادبیات» از «ادب» ریشه گرفته است، اما در تلقی امروز ما، گذشته از لفظ، از حیث مفهومی نیز با ادب در معنای کهن متفاوت است و عمری بیش از یک‌صد سال در زبان فارسی ندارد. به‌اختصار در بیان این تفاوت مفهومی می‌توان اشاره کرد: در مقوله‌ای که امروز ادبیات می‌نامیم، سابق بر این، «ادبیت» اولیت نداشته است، بلکه ادبیت به قصد و غایت معنا و محتوا، به استخدام درمی‌آمده و آفریده یا معتبر می‌شده است و علت موجد، غیر از ادبیت بوده است و «احاطه معنا بر صورت»، در آفرینش و خوانش نمایان بوده است؛ لذا هم‌خانواده‌های معنایی و مرتبط «ادب»، «حکمت»، «اخلاق»، «تربیت» و ... بوده است؛ اما در دوران نو، در تعریف ادبیات، اصالت با ادبیت متن است، به گونه‌ای که «احاطه صورت بر معنا» استشمام می‌شود و حتی خود «صورت»، معنای پنداشته می‌شود و برخی، تعبیر «فرم معناساز» را در وصف آن به کار می‌برد. در این نگاه، ادبیات از وجه کهن حکمی معرفتی فاصله می‌گیرد و به مثابه یک نظام زبانی واجد زیبایی‌های شکلی و بطنی مورد مطالعه واقع می‌شود و در قامت «متن» «ادبی» تحلیل و برانداز می‌شود.^۱

گذشته از مفهوم نو تعلق گرفته به واژه ادبیات، خود واژه «ادبیات»، هم در زبان عربی و هم در زبان فارسی، تازه‌ساخت است که پیشینه‌چندانی در متون قدیم فارسی و عربی ندارد (نجفی، ۱۳۹۱، ص ۱۸). این واژه نوساخته زمانی رواج یافت که ترکان عثمانی در صدد ترجمه لفظ لیتراتور (Littérature) از

۱. از این رو مثلاً شاعران فارسی‌زبان بسیاری در اعصار مختلف قصیده‌ای با «هدف» و «غایت» مدح حضرت رسول(ص) سروده‌اند؛ اما امروز در مقام مطالعات ادبی با رویکرد متأخر، موضوع «بررسی جایگاه رسول اکرم(ص) در شعر فارسی» نمی‌تواند موضوع یک «پژوهش ادبی» باشد و مسئله‌ای خارج از حوزه ادبیات تلقی می‌شود. به بیان دیگر قصد ادیب که علت موجد آفرینش اثر بوده، در مطالعه و بررسی ادبی اثر — با رویکرد متأخر — بی‌وجه است.

فرانسه برآمدند و لفظ «ادبیات» را معادل آن نهادند؛ سپس این لفظ به ایران و بیشتر کشورهای عربی که هنوز تحت سیطره آنان بود، راه یافت (آذرنوش، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۳۱۵). واژه «ادبیات» خصوصاً در نوشته‌های عصر مشروطه رواج یافت (بهار، ۱۳۵۵، ص ۴۰۴).

۲. اطلاعات امروزم ادبیات

اطلاعاتی که امروز برای واژه ادبیات وجود دارد و ما را به سمت معانی آن در دنیای معاصر رهنمون می‌شود، در پنج دسته زیر قابل احصاست: یک. مدعیات متداول، اصطلاحات و مطالب انباشته یک دانش خاص، مانند زمانی که گفته می‌شود: پیشینه و ادبیات تحقیق در مسئله یا ادبیات پزشکی (فتوحی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۹). این اطلاق ادبیات خارج از حوزه موضوعی بررسی این مقاله و غیر از مراد ما از «ادبیات» است.

دو. شیوه بیان و تبیین که متشکل است از عناصری که نحوه رساندن پیام و سیاق بیان را می‌سازد؛ چون: نثر – در بیان مکتوب، واژگان، اصطلاحات، نظام زبانی، لحن، ثن و کوتاهی و بلندی صدا – در بیان شفاهی، طرز سخن، شیوه طرح مطلب و ...، مانند زمانی که گفته می‌شود: با ادبیات محترمانه، با ادبیات تهاجمی، با ادبیاتی امروزی، با ادبیات کودکان، با ادبیات مارکسیستی.^۱ این اطلاق نیز خارج از منظور ما از «ادبیات» در این بررسی است.

سه. گروهی از علوم نقلی که به «علوم ادبی و زبانی» مشهورند و عهده‌دار بیان قواعد و ضوابط مربوط به مفردات، عبارات و جمله‌ها و متون است (فتوحی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۵)، مانند آن زمان که گفته می‌شود دانش ادبیات. این اطلاق نیز خارج از منظور ما از «ادبیات» در این بررسی است.

چهار. قسمی از هنر؛ وقتی گفته می‌شود: هنر و ادبیات – در معنای کلی و مقیدنشده به یک زمین، زبان یا زمان خاص. در این اطلاق سخن از یک هنر زبانی است و تمام توجه به وجه تکنیکی، زیبایی‌شناختی و خیال‌انگیزی

۱. آنجا که منظور سیاق کلام است.

این مقوله است. در این ادبیات به مثابه امری پیشینی، غیرمقید و هنوز متعین نشده به شکل یک اثر ادبی و حتی به عنوان یک قالب ادبی، قسمی از هنر و زیبایی است. در این اطلاق، ادبیات به عنوان یک فراورده عینی پیش رو یا مجموعی از آثار ادبی نیست، بلکه آن قریحه ادبی، قوه آفرینشگری و فعل هنرمندانه در ساحت زبان است.

این اطلاق گاهی با مقولاتی مقید می‌شود و ترکیبی جدید می‌سازد؛ مثلاً ادبیات متعهد یا ادبیات دینی - با فرض تصور صورت مطلوب و غیرتاریخی آن؛ به شکلی که متوجه این نوع، ماهیت نوعی و کلیت آن است نه افراد آن. محصول این مقید و متعلق کردن، ادبیات به مثابه نوعی از هنر است که البته به قیدی محدود شده است.^۱ این اطلاق نیز جزو منظور ما از «ادبیات» در این بررسی است.

پنج. فراورده‌های ادبی یک زبان، زمان، زمین معین و احکام کلی حاکم بر آن و پیوستارهایش، مانند زمانی که گفته می‌شود: ادبیات فارسی یا ادبیات مشروطه.^۲ کانون این اطلاق و وجه تمایز بارز آن «فراوردگی» ادبیات و «تعیین یافته» دیدن آن است. البته اطلاق پنجم در درست‌ترین و شامل‌ترین شکلش، اعم از آثار «مکتوب» و «غیرمکتوبی» است که واجد وجه زیبایی‌اند و در رویکردهای مطالعاتی دهه‌های اخیر نیز این تلقی شامل از ادبیات، بیشتر مطمح نظر بوده است. گذشته از خود محصولات مکتوب و غیرمکتوب، کلان‌عالم شکل یافته و متبادرشونده و قابل اصطیاد از جمع این محصولات - به مثابه کل حاصل از جمع افراد - به عنوان روح مشترک حاکم بر این آثار خلاقه نیز جزو ادبیات آن اقلیم و عصر تلقی می‌شوند. این اطلاق مفهوم مورد نظر ما در این مقاله را بیان می‌کند.

۱. گاهی لفظ «ادب» که صورت کهن واژه «ادبیات» است نیز با همین اطلاق به کار رفته است؛ مانند ترکیب «فرهنگستان زبان و ادب فارسی».

۲. برخی به این تلقی، علومی چون واژه‌شناسی، دستور زبان، معانی، بیان، بدیع، عروض و قافیه که برای درک و دریافت و نقد و تحلیل بهتر آثار ادبی بایسته است و نیز آنچه درباره این آثار و پدیدآورندگان آنها نوشته می‌شود، مانند تاریخ ادبیات، نقد ادبی و سبک‌شناسی نیز افزوده‌اند (دائرةالمعارف قرآن کریم، ۱۳۸۳، مدخل «ادبیات قرآن») که به نوعی این تلقی را واجد افراد تلقی سوم نیز می‌کند و اطلاقی بسیار عام، کلی و تا حدودی غیردقیق می‌سازد.

تعریف مختار ما از «ادبیات»

از منظر ما در این بررسی «ادبیات محصول فعالیت خیال/ خرد اهل زبان یا زمان یا زمین معینی است که برای بازگفت عقاید، علایق، عواطف و تجربه‌های زیسته، به طرز زیبایی‌شناسانه در قالب یکی از صور سخن ظاهر شده باشد» (رشاد، ۱۴۰۰). انتخاب این تعریف به جهت جامعیت آن و توجه به علل اربعه وجود شیء بوده است.

نسبت «فرهنگ» و «ادبیات» در معنای نو

بر اساس دو تعریف مختار: «فرهنگ» و «ادبیات» هر دو امری پسینی‌اند و هر دو اشاره به امری محقق و تاریخی دارند. ادبیات چه کلی - و به صورت جمعی از افراد- در نظر گرفته شود، مثلاً در اصطلاح «ادبیات فارسی»، متأثر از و مؤثر بر فرهنگ خواهد بود و چه به مثابه یک فرد از فراورده‌های ادبی در نظر گرفته شود، مانند شعر یک شاعر، باز هم از فرهنگ زمانه‌اش متأثر است و به‌نوعی از آن نشئت می‌گیرد و البته ممکن است خود تدریجاً بر فرهنگ تأثیر بگذارد، آن زمانی که اوج گیرد و چون غزلی از حافظ یا حکایتی از سعدی، در جان جامعه بنشیند و بینش، منش، کنش و کشش جامعه را جهت دهد؛ ولی در هر صورت «جزو» فرهنگ تلقی نمی‌شود، بلکه تنها امری یا محصولی «فرهنگی» است که ممکن است در طول زمان در ساختن فرهنگ - به تعبیر دیگر فرهنگ‌پردازی - ایفای نقش کند و به عنصری «فرهنگ‌زا» تبدیل گردد.

پس ادبیات با تلقی مختار، صورت عینیت‌یافته فرهنگ - و احیاناً مقولات دیگر جزو فرهنگ چون اسطوره، تاریخ و ... - است؛ «فرهنگ‌زاده» است و نه «جزئی از فرهنگ»؛ اساساً به همین قرینه برخی آن را جزئی از «تمدن» به حساب می‌آورند. بر این پایه، نسبت منطقی بین «فرهنگ» و «ادبیات» از حیث نسب اربعه، تبیین است.

تأثیر ادبیات بر علل اربعه فرهنگ

بعد از تعیین نسبت منطقی بین فرهنگ و ادبیات و مشخص شدن متباین بودن این دو از هم، برای بررسی تأثیر ادبیات بر فرهنگ، می‌توان از الگوی تبیین تأثیر علل اربعه بر معلولش بهره‌گیری کرد؛ لذا تأثیرگذاری ادبیات بر هر یک از علل وجودی (علت فاعلی و غایی) و علل ماهوی (علل مادی و صوری) فرهنگ کاویده می‌شود. فرهنگ معلول چهار علت «مجتمع انسانی» به عنوان علت فاعلی، «حصول جهان زیست جمعی مطلوب» به عنوان علت غایی، «بینش، کنش، منش و گرایش» به عنوان علت مادی و «سازه فرهنگ» به عنوان علت صوری است.

۱. تأثیر ادبیات بر مجتمع انسانی؛ علت فاعلی فرهنگ

فرهنگ در زیست جمعی انسان‌ها زاده می‌شود؛ لذا مجتمع انسانی – در معنای کلی مشتمل بر افراد – علت فاعلی و پدیدآورنده فرهنگ است و زنده‌ماندن یک فرهنگ هم به زنده‌ماندن آن «اجتماع» انسانی گره خورده است و حیات آن «اجتماع» انسانی به «هویت» داشتگی‌اش وابسته است؛ با این تلقی ادبیات به مثابه پیشینه هویتی مجتمع انسانی عمل می‌کند؛ یک ایرانی بخش قابل توجهی از هویت خود را – خودآگاه یا ناخودآگاه و غیرمستقیم – از شاهنامه، غزلیات حافظ و مثنوی معنوی می‌گیرد؛ «ما» در آینه ادبیات خود را می‌یابد. ادبیات میراث گذشته را تبیین، حفظ و تثبیت می‌کند و در اختیار فردا قرار می‌دهد؛ پس هویت‌بخش است و این هویتی‌بخشی سبب «مجتمع‌ترشدن» جامعه انسانی می‌شود؛ ادبیات مقوم فرهنگ است و پیشینه قویم ادبی، بر خودباوری ملی یک ملت می‌افزاید؛ ضمن آنکه برخی مؤلفه‌های کلیدی هویت‌بخش چون «زبان» را هم به طور خاص پاس می‌دارد و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کند.

۲. تأثیر ادبیات بر حصول جهان زیست جمعی مطلوب؛ علت غایی فرهنگ

غایت فرهنگ حصول جهان زیست جمعی مطلوب است؛ مطلوبیتی که

البته ممکن است به تبع هر فرهنگ، متفاوت باشد؛ ادبیات در دو لایه، هم در لایه پدیدآوری تصور انسجام اجتماعی و هم در به تصویر کشیدن امر مطلوب، بر فرهنگ تأثیرگذار است؛ به بیان دیگر:

اولاً ادبیات در طول تاریخ از رهگذر انتقال تجربیات زیست جمعی انسان، سنن و آداب عرفی، تبیین روابط اجتماعی و ... نقش بسزایی در مراتب «اجتماعی شدن انسان» داشته است (باوندیان، ۱۳۸۰، ص ۵۹).^۱ اساساً یکی از ابزارهای انتقال فرهنگ، به عنوان حافظه عمومی قابل اکتساب توسط افراد جامعه، ادبیات است (افخمی، ۱۳۷۸، ص ۶۴). ادبیات دال مدلول فرهنگ است و برخی وجوه عینی فرهنگ، مانند آداب و رسوم و بخشی از وجوه ذهنی آن، مانند باورها و بینش‌ها را باز می‌تاباند. به تعبیر متیو آرنولد «شعر [= ادبیات] تجلی اصلی فرهنگ است» (ویلیم برتنز، ۱۳۸۲، ص ۱۳).

ثانیاً ادبیات کوشیده است امر مطلوب را تصور کند، به تصویر بکشد و به شکلی ملموس از آن سخن گوید. مدینه‌های فاضله و آرمان‌شهرهای تصویر شده در ادبیات کهن و جدید مشرق و مغرب زمین چون ورجمکرد جمشید در شاهنامه، آثار ادبی فلاسفه و رفرمیسم‌های اجتماعی در اوایل رنسانس که در آن دنیای آزاد از تعلقات سنت کلیسایی قرون وسطی و بر ساخته عقل اومانیستی را با رنگ و لعابی چشمگیر وعده می‌دادند، همانند آتلانتیس (Atlantis) فرانسیس بیکن (bacon Francise) و برخی آثار ادبیات چپ که اتوپای کمونیستی را به تصویر می‌کشیدند مانند سفر به آرمانشهر (Travels in Icaria) اثر اتین کابه (cabe Etienne) از این قسم‌اند؛ همین طور آثاری که با پرداختن به مسائلی از حیات انسان و جامعه به دست تقدیر یا تدبیر فرهنگ ساز شده و فرهنگ حاکم را به سمت امری حیاتی سوق داده است، مهمی بر آن افزوده یا پاره‌فرهنگی را باعث شده است و به تعبیری «واژه‌هایی تاریخ‌ساز» شده‌اند (کوش، ۱۳۸۱، ص ۱۱)؛ برای مثال داستان بلند کلبه

۱. از باب مثال ساده، توجه کنید به سیاست‌نامه‌ها و کتب آداب و سنن که بازتابنده قراردادهای اجتماعی‌اند.

عمو توم (Cabin's Tom Uncle) از هریت بیچر استو (Beecher Harriet Stowe)، درباره «برده‌داری» — یکی از مؤلفه‌های هویتی فرهنگ آمریکایی — که در نیمه قرن نوزدهم منتشر شد و باعث به‌راه‌افتادن جریان اجتماعی بزرگی شد، خود به پرفروش‌ترین کتاب داستان در قرن نوزدهم و دومین کتاب پرفروش بعد از انجیل تبدیل شد و موضوع آمریکایی‌های آفریقایی‌تبار و برده‌داری در آمریکا را به مسئله اول فرهنگی، اجتماعی و سیاسی زمان خود تبدیل کرد؛ تا آنجا که برخی آن را یکی از محرک‌های بروز جنگ‌های داخلی آمریکا که در نهایت به الغای برده‌داری در آمریکا انجامید، می‌دانند (نجفی، ۱۳۷۸، ص ۱۹). این چنین اثری حتماً چیزی به فرهنگ جامعه خود افزوده و بر شکل‌گیری آن تأثیر گذاشته است.

اساساً ادبیات در بخشی از تعاریف «[بیان] مجموعه‌ای از آداب، سنن، قوانین اجتماعی، اخلاقی و هنری یک جامعه، جهت دستیابی به یک نظام مشترک فرهنگی ایدئال است؛ [آن نظام ایدئالی] که رشد و توسعه آن بدون درک احساسات لطیف ممکن نخواهد بود» (هادی، ۱۳۷۱).

۳. تأثیر ادبیات بر بینش، کنش، منش، گرایش؛ علت مادی فرهنگ

ماده فرهنگ، مطابق تعریف مختار، بینش‌ها، منش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌های پایدار شده است. ادبیات از دو وجه بر علت مادی فرهنگ تأثیرگذار است. نخست آنکه ادبیات مروج باورها، تفکرات، جهان‌بینی‌ها، خوی‌ها، عادات، علایق و سلاقی و رفتارهاست، آنها را به تصویر می‌کشد، به داوری می‌گذارد، نهادینه می‌کند یا نهی می‌کند؛ لذا سرتاسر یک اثر ادبی مشحون از این چهار عنصر تشکیل‌دهنده ماده فرهنگ است. برای نمونه **گلستان سعدی** به عنوان یک اثر ادبی تراز، ابواب خود را «در

۱. لینکن درباره این اثر گفته است: «اگر این داستان نبود، لینکن رئیس‌جمهور نمی‌شد و جنگ‌های شمال و جنوب اتفاق نمی‌افتاد، این زن کوچک جنگی بزرگ را آغاز کرد». هرچند بیان این موضوع به قصد سرپوش گذاشتن بر منافع اقتصادی و جنگ قدرت پس جنگ‌های داخلی است، در عین حال نشان از تأثیر این اثر ادبی بر جامعه آن زمان آمریکا نیز دارد.

سیرت پادشاهان»، «در اخلاق درویشان»، «در فضیلت قناعت»، «در فواید خاموشی»، «در تأثیر تربیت»، «در آداب صحبت» و ... نام می‌گذارد و در سطر سطر خود، از باور و شناخت مطلوب و مطرود تا کنش و عمل صحیح و ناصحیح سخن می‌گوید و البته در طول تاریخ تأثیر قابل توجهی بر فرهنگ، نظامات اجتماعی و فرهنگی و پاره‌فرهنگ‌های ایرانی - چون فرهنگ تربیت - می‌گذارد و بر غنای مراتب حیات جمعی ایرانیان می‌افزاید. ادبیات از این وجه ماهیتاً ابزاری برای مهندسی فرهنگی است.

به همین ترتیب در ساحت کنش، برای مثال ادبیات حماسی، باعث تقویت فرهنگ حماسه و دلاوری است و ممکن است آن را به کنشی شایع و نمایان در فرهنگ یک ملت بدل کند؛ در ساحت بینش، برای مثال ادبیات حس‌گرا (literature Sensualist)، خواسته و ناخواسته به حس‌گرایی بال و پر می‌دهد و فرهنگ متعاقب آن را در جامعه توسعه و اصالت می‌بخشد؛ آن‌چنان‌که ممکن است حس‌گرایی به شیوه غالب مواجهه مردم با پدیده‌ها و ادراک جهان اطراف تبدیل شود.

اما از وجهی دیگر ادبیات می‌تواند خود به مثابه یکی از این چهار عنصر ماده فرهنگ، نقش‌آفرینی کند؛ برای مثال ادبیات «به مثابه تفکر»،^۱ «به مثابه معرفت»،^۲ به مثابه شناخت و «جان و نفس علم»^۳ و ... به خودی خود، موجب تعمیق و تعالی «بینش» است؛ به عبارت دیگر جدا از آنکه ادبیات از وجهی می‌تواند «به مثابه یک رسانه»، بینشی را «باز نمایند»، می‌تواند «به مثابه روشی برای تفکر و شناخت» یا «به مثابه خود فکر» بینشی را «توسعه دهد»، این تجربه زیسته جمعی از حکمای ادیب است؛ البته

۱. به تعبیر هایلگر (خاتمی، ۱۳۹۵، ص ۳۰۹).

۲. به تعبیر آوینی: «حقیقت هنر و ادب نوعی معرفت است که در عین حضور و شهود برای هنرمند مکشوف می‌گردد و این کشف تجلی واحدی است که از یک سوی در محتوا و از سوی دیگر در قالب هنر ظاهر می‌شود» (آوینی، ۱۳۹۶، ص ۱۳۵).

۳. به تعبیر متیو آرنولد، به نقل از: عقل و نقد / جستار، در: rezadavari.ir

مبتنی بر این پیش فرض که اندیشه و حکمت می تواند جزو جوهر نوعی از ادبیات است و گاهی آفرینش ادبی محصول نوعی بسط وجود شاعر یا نویسنده در کائنات است که سرمنشأ ناخودآگاهانه و فرانسوتی می یابد؛^۱ نوعی از ادبیات که رسول اکرم (ص) درباره اش می فرماید: «انّ مع الشعر حکمه» (الامینی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۹) و امثال نظامی آن را «مغز»، «جان» و رشحه ای از علم و حکمت حقیقی می دانند:

پرده رازی که سخن پروریست سایه ای از پرده پیغمبريست
پیش و پسی بست صفت کبریا پس شعرا آمد و پیش انبیا
این دو نظر محرم یکدوستند این دو چه مغز آنهمه چون پوستند
هر رطبی کز سر این خوان بود آن نه سخن پاره ای از جان بود
(نظامی، ۱۳۴۱، ص ۴۱)

لذا برای نمونه کارکردی که ادب عرفانی بر «تعمیق-توسعه» خود عرفان و اندیشه عارفانه از یک سو و «ترویج» بینش، گرایش، منش و کنش عرفانی جامعه ایران و مکتب عرفانی ایران زمین، از طریق آثار حکما و عرفایی چون مولانا، سنایی و نظامی داشته است، بسیار بیش از متون مدرسی و غیرادبی این حوزه است؛ یا کارکردی که سروده های عاشورایی شعرایی چون عمان سامانی در «تعمیق معرفتی و بینشی» فهمنده واقعه عاشورا و پدیده فرهنگی تعزیت سالار شهیدان داشته است (خدادادی، ۱۳۹۱).

به دیروز و امروز سرزمین خود نیز بنگریم، خواهیم دید بعد از عنصر دین و آموزه ها و معارف دینی، ادبیات فارسی احتمالاً همواره بیشترین نقش را در ساخت فرهنگ ایرانی ایفا کرده است و این نتیجه گستره و عمق تأثیرگذاری ادبیات بر بینش، کنش، منش و گرایش احاد جامعه است.

۱. این من نه منم آنکه منم گوئی کیست/ گویا نه منم در دهنم گوئی کیست/ من پیرهنی بیش نیم سر تا پای/ آن کس که منش پیرهنم گوئی کیست (مولوی، ۱۳۷۶، رباعی ۲۱۵).

۴. تأثیر ادبیات بر سازه فرهنگ؛ علت صوری فرهنگ

بررسی تأثیر ادبیات بر سازه فرهنگ، سخن گفتن از «کار بست ادبیات در ساخت هندسه فرهنگ» است. این گونه اختیار کردیم که فرهنگ مجموعه‌ای «تافته»، «تنیده» و «سازوار شده» از عناصر است (برای آگاهی بیشتر از معنای به‌دست‌آمده از این اصطلاحات، ر.ک: رشاد، ۱۳۸۹، ش ۱۲-۱۳)؛ اینکه اولاً این «عناصر» به چه میزان در ساخت «کل واره فرهنگ» «سهم وزنی» پیدا کنند و به تبع آن بتوانند ایفای نقش کنند؛ ثانیاً نحوه «ارتباط و انسجام» بین این «عناصر» به چه شکل باشد، سخن گفتن از هندسه فرهنگ و سازه آن است. ادبیات در هر یک از این دو سطح بر سازه فرهنگ تأثیرگذار است: اولاً ادبیات می‌تواند سهم هر یک از عناصر مادی فرهنگ (بینش، گرایش، منش و کنش) را در ساخت کلیت آن تغییر دهد؛ سبب توسعه نقش یکی و تحدید نقش دیگری شود؛ برای مثال ادبیات می‌تواند به تدریج فرهنگ حاکم بر جامعه انسانی را به سمتی ببرد که «کنش» یا «گرایش» در آن اصالت یا نقش بیشتری نسبت به «بینش» پیدا کند. این نقش را ادبیات چپ در جوامع کمونیستی سوسیالیستی ایفا کرده است؛ مشی اجتماعی و سیاسی گفتمان چپ این گونه است که ضمن طرح متضلبانه باید و نبایدهای در حوزه بینش، به عنوان پیش‌فرض‌های حتمی غیرقابل بحث و ایجاد فضای پلیسی حول و حوش آن، جامعه انسانی و فرهنگ عمومی را شدیداً به سمت کنش - و به بیان دقیق‌تر: کنش احساسی - سوق می‌دهد. ادبیات متعلق به این جریان نیز عموماً با رویکردی شعاری، احساسی و تهییج‌کننده و تا حدی مبالغه‌آمیز، اجتماع را به سمت کنش سریع و فارغ از تأنی و تأمل - کنشی که مورد خواست آرمان کمونیستی است - فرا می‌خواند و اگر سخن از آگاهی‌بخشی توده است، صرفاً منظور طرح موقعیت‌ها و بیان گزاره‌هایی بر اساس مبانی نظری پیش‌ساخته و جمودگرایانه است؛ مانند آنچه در آثار ماکسیم گورکی (Gorky Maxim)، میخائیل شولوخوف (Sholokhov Mikhail) و

نیکولای آستروففسکی (Ostrovsky Nikolayevich Alexander) شاهدیم. لذا فرهنگ بر ساخته این ادبیات بیش از آنکه بینش محور باشد، کنش محور است و این رویکرد در رفت و برگشت بین اتمسفر حاکم بر جامعه و ادبیات برآمده از آن به شکل تعاملی رو به تزاید می‌گذارد.

ثانیاً ادبیات می‌تواند این سازه را «انسجام» ببخشد و پیوند بین عناصر چهارگانه را به نحو مطلوب رقم زند؛ اهتمام کند تا هر عنصر در خدمت یا خورند دیگری درآید یا مصالح ساخت دیگری قرار گیرد؛ مثلاً ادبیات می‌تواند مبتنی بر «معادباوری» به مثابه یک «بینش» عمومی، «شهادت‌طلبی» را به مثابه یک «کنش» و عمل متناسب با آن ترویج کند. این رابطه علی بین یک «بینش» و «کنش» به‌خوبی و به شکلی ملموس در ادبیات تبیین و باورپذیر می‌شود، به‌مانند میانبری سریع و سهل که انتقال از یکی از این عناصر به دیگری را هرچند در ساحت دیگر فراهم می‌کند.

از آنچه در چهار محور فوق گذشت، می‌توان فهمید به تعبیر کارلونی «ادبیات، ابزار نمایش فرهنگ درونی» (کارلونی، ۱۳۶۸، ص ۶۷) در تعامل و تناسب با فرهنگ بیرونی است؛ ابزاری که به واسطه آن تجربه زیسته ادیب و جهان ذهنی آن روایت می‌شود. اما این فرهنگ‌زاد از طرقی بر خود فرهنگ تأثیر می‌گذارد؛ تا آنجا که به تعبیر کاسیرر این جهان بیرونی بر ساخته جهان صغیر - هنر و انواع آن، چون ادبیات - است (کاسیرر، ۱۳۹۰، ص ۱۶۲).

نتیجه‌گیری

«ادب» و «فرهنگ» در تلقی کهن خود، نزدیکی مفهومی بسیار زیادی با هم داشته‌اند؛ تا آنجا که گاهی این قرابت به این‌همانی معنایی می‌انجامیده است؛ اما بعد از تطورات معنایی و لفظی و الصاق مفهومی جدید به دو لفظ «ادبیات» و «فرهنگ» در عصر حاضر، نسبت و مناسباتشان تغییر کرده، این نسبت جدید در دو سطح سنجش نسبت منطقی بین ایشان و شناخت تأثیر و

تأثرشان بر/ از یکدیگر قابل بررسی است.

از حیث نسب اربعه، چنانچه «فرهنگ» را «مجموعه تافته و تنیده و سازوارشده‌ای از بینش‌ها، منش‌ها و کنش‌های پایدار در بستر زمینی و بازه زمانی مشخصی که همچون هویت و طبیعت ثانوی جمعی طیفی از انسان‌ها صورت بسته باشد» بدانیم، این دو همواره نسبت «تباین» دارند. اما برای درک نحوه تأثیر فرهنگ بر ادبیات، از رهگذر شناخت اثر فرهنگ بر علل اربعه آن درمی‌یابیم:

ادبیات در تعریف مختار بر «حصول جهان زیست مطلوب جمعی» به عنوان علت غایی فرهنگ، بر «مجمع انسانی» به عنوان علت فاعلی فرهنگ، بر «بینش، کنش، منش و گرایش» به عنوان علت مادی فرهنگ و «سازه فرهنگ» به عنوان علت صوری فرهنگ تأثیرگذار است.

فرهنگ، ادبیات متناسب خود را می‌پروراند و در عین حال این پرورده که از عناصر فرهنگ تغذیه کرده، خود باعث بالندگی و تقویت و تحکیم فرهنگ می‌شود (طغیانی، ۱۳۸۴، ص ۱۵۷). به این ترتیب فرهنگ و ادبیات رابطه «تعاملی تعالی‌گرایانه» دارند.

ادبیات جز اینکه از رهگذر انتقال تجربیات زیست جمعی انسان، سنن و آداب عرفی، تبیین روابط اجتماعی و ... همواره نقش بسزایی در مراتب «اجتماعی شدن انسان» داشته است، قادر است یک بینش، کنش، گرایش و منش را برکشد یا با ایجاد میدانی مغناطیسی و جهت‌دهی به دغدغه‌های نسلی و عصری، جامعه را در مسیر تعالی یا تدانی پیش و پس برد.

«بینش، گرایش، منش و کنش» به عنوان «موضوع ادبیات» از یک سو و «ماده فرهنگ» از سوی دیگر جدی‌ترین نقطه تلاقی و تأثیر بین این دو مقوله است.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

- آشوری، داریوش (۱۳۸۰). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ. تهران: آگاه.
- آوینی، مرتضی (۱۳۹۶). رستاخیز جان (ادبیات، فرهنگ و رسانه). ج ۶، تهران: واحه.
- افخمی، علی (۱۳۷۸). رابطه زبان و فرهنگ. نامه فرهنگ. (۳۴)، بهار.
- الامینی، عبدالحسین (۱۳۹۱). الغدیر فی الکتاب والسنة والأدب. ج ۲، ترجمه گروه مترجمان، تهران: بعثت.
- باوندیان، علیرضا (۱۳۸۰). پیمان‌ها و پیمان: تأثیر ادبیات داستانی بر فرهنگ. مجله نگاه حوزه. (۷۵-۷۶)، آذرماه.
- بهار، محمدتقی (۱۳۵۵). سبک‌شناسی. ج ۴، تهران: انتشارات امیرکبیر (کتابهای پرستو).
- پهلوان، چنگیز (۱۳۷۸). فرهنگ‌شناسی: گفتارهایی در زمینه فرهنگ و تمدن. ج ۱، تهران: انتشارات پیام امروز.
- جمعی از محققین (۱۳۸۳). دائرةالمعارف قرآن کریم. ج ۲، مدخل «ادبیات قرآن»، چ ۲، قم: مرکز فرهنگ و معارف قرآن، بوستان کتاب قم.
- خاتمی، محمود (۱۳۹۵). جهان در اندیشه هایدگر. ج ۴، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- خدادادی، محمد (۱۳۹۱). تجلی نظریه وحدت وجود در اشعار عمان سامانی با نگاهی به آرای شمس تبریزی و مولوی. فصلنامه مطالعات عرفانی، (۱۶)، پاییز و زمستان.
- رشاد، حامد (۱۳۹۹). تأثیر فرهنگ بر ادبیات و برخی دلالت‌های معرفت‌شناختی آن. فصلنامه ذهن، (۸۲)، تابستان.
- رشاد، حامد، و رشاد، علی اکبر (۱۴۰۰). فلسفه ادبیات. ج ۱، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- رشاد، علی اکبر (۱۳۸۹). درباره فلسفه فرهنگ. فصلنامه راهبرد فرهنگ، (۱۳-۱۲)، زمستان.

روح‌الامینی، محمود (۱۳۶۸). زمینه فرهنگ‌شناسی. تهران: عطار.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۷). نهایت فلسفه (ترجمه نهاییه الحکمه). ترجمه هادی خسروشاهی، قم: بوستان کتاب.

طغیانی، اسحاق (۱۳۸۴). تأثیر متقابل فرهنگ و ادبیات. پژوهشنامه ادب غنایی، ۳(۴)، بهار و تابستان.

کارلونی.ث.س، و دیگران (۱۳۶۸). نقد ادبی. ترجمه نوشین پزشک، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

کاسیر، ارنست (۱۳۹۰). فلسفه صورت‌های سمبلیک. ج ۲ (اندیشه اسطوره‌ای)، ترجمه یدلله موقن، چ ۳، تهران: نشر هرمس.

کوش، دنی (۱۳۸۱). مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی. ترجمه فریدون وحیدا، تهران: انتشارات سروش.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۶). کلیات شمس تبریزی. ویراستار محمدحسن فروزانفر، تهران: امیرکبیر.

نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۱). غلط ننویسیم. چ ۱۷، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

نجفی، رضا (۱۳۷۸). درآمدی بر رمان معاصر غرب. چ ۱، تهران: آینده پویان.

نظامی، الیاس (۱۳۴۱). مخزن الاسرار. وحید دستگردی، تهران: انتشارات علمی.

ویلیم برتیز، یوهانس (۱۳۸۲). نظریه ادبی. تهران: آهنگ دیگر.

هادی، علی (۱۳۷۱). تصویر سخن در آیین ادب. تهران: دیبا.

www.rezadavari.ir

References

- Ashouri, Dariush (2001). *Definitions and the Concept of Culture*. Tehran: Agah. [In Persian]
- Avini, Morteza (2017). *Resurrection of the Soul (Literature, Culture, and Media)*. 6th ed., Tehran: Vaheh. [In Persian]
- Afkhami, Ali (1999). "Relationship between Language and Culture". *Nameh-ye Farhang*, (34), Spring. [In Persian]
- Al-Amini, Abdul Hossein (2012). *Al-Ghadir in the Book, the Sunnah, and Literature*. Vol. 2, Translated by a group of translators, Tehran: Be'sat. [In Persian]
- Bavandian, Alireza (2001). "Vessel and Covenant: The Influence of Fiction on Culture". *Negah-e Howzeh Magazine*, (75-76), December. [In Persian]
- Bahar, Mohammad-Taqi (1976). *Stylistics*. 4th ed., Tehran: Amirkabir Publications (Parastoo Books). [In Persian]

- Pahlavan, Changiz (1999). *Cultural Studies: Discourses on Culture and Civilization*. 1st ed., Tehran: Payam-e Emrouz Publications. [In Persian]
- Group of Researchers (2004). *Encyclopedia of the Holy Quran*. Vol. 2, Entry "Literature of the Quran", 2nd ed., Qom: Center for Culture and Quranic Sciences, Boostan-e Ketab-e Qom. [In Persian]
- Khatami, Mahmoud (2016). *The World in Heidegger's Thought*. 4th ed., Tehran: Publishing Organization of the Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Khodadadi, Mohammad (2012). "Manifestation of the Theory of the Unity of Existence in Oman Samani's Poems with a Look at the Views of Shams Tabrizi and Rumi". *Quarterly of Mystical Studies*, (16), Autumn and Winter. [In Persian]
- Rashad, Hamed (2020). "The Influence of Culture on Literature and Some of Its Epistemological Implications". *Zehn Quarterly*, (82), Summer. [In Persian]
- Rashad, Hamed, & Rashad, Ali-Akbar (2021). *Philosophy of Literature*. Vol. 1, Tehran: Publishing Organization of the Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Rashad, Ali-Akbar (2010). "On the Philosophy of Culture". *Cultural Strategy Quarterly*, (12-13), Winter. [In Persian]
- Rouh-ol-Amini, Mahmoud (1989). *Introduction to Cultural Studies*. Tehran: Attar. [In Persian]
- Tabataba'i, Mohammad Hossein (2008). *The Ultimate in Philosophy (Translation of Nihayat al-Hikmah)*. Translated by Hadi Khosrowshahi, Qom: Boostan-e Ketab. [In Persian]
- Toghyani, Ishaq (2005). "Mutual Influence of Culture and Literature". *Journal of Lyrical Literature Researches*, 3(4), Spring and Summer. [In Persian]
- Carloni, J.C., et al. (1989). *Literary Criticism*. Translated by Noushin Pezeshk, Tehran: Organization for Revolutionary Publication and Education. [In Persian]
- Cassirer, Ernst (2011). *Philosophy of Symbolic Forms*. Vol. 2 (Mythical Thought), Translated by Yadollah Mouqen, 3rd ed., Tehran: Hermes Publications. [In Persian]
- Cuche, Denys (2002). *The Concept of Culture in Social Sciences*. Translated by Fereydoun Vahida, Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
- Molavi (Rumi), Jalaluddin Mohammad (1997). *Kulliyat-e Shams Tabrizi*. Edited by Mohammad Hassan Forouzanfar, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Najafi, Abolhassan (2012). *Do Not Write Incorrectly*. 17th ed., Tehran: Iran University Press. [In Persian]
- Najafi, Reza (1999). *An Introduction to the Contemporary Western Novel*. 1st ed.,

Tehran: Ayandeh Pouyan. [In Persian]

Nezami, Elyas (1962). *Makhzan al-Asrar*. Edited by Vahid Dastgerdi, Tehran: Elmi Publications. [In Persian]

Bertens, Johannes Willem (2003). *Literary Theory*. Tehran: Ahang-e Digar. [In Persian]

Hadi, Ali (1992). *The Image of Speech in the Mirror of Literature*. Tehran: Diba. [In Persian]

Official Website of Reza Davari Ardakani: www.rezadavari.ir. [In Persian]